

ӘОЖ 902/904

**ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ПРОТОҚАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТ
ҚҰБЫЛЫСЫ**

Букешева Гульзат Кайнулловна

bgk897@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Археология және этнология
мамандығының 2 курс магистранты, Нұр-сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Хабдулина М.К.

Кіріспе. Қазақстан археологиясындағы зерттеліп жүрген өзекті бағыттардың біріне қазіргі кезде б.з.д. XXIII-IX ғасырлар деп белгіленіп жүрген қола дәуірінің ескерткіштерін ашу мен зерттеу жатады. Қазақстанның қола дәуіріндегі материалдық мәдениеті андроновтық мәдени-тарихи қауымның дамуының үш саласы – Алакөл, Федоров (Нұра) және Беғазы-Дәндібай бойынша кеңінен танымал. Қола дәуірінің шаруашылық-мәдени типі бақташылық мал шаруашылығы мен кетпенді егіншілік екені анық. Қолөнер кәсібінің жекелеген салалары да белсенді дамыған, мысалы, тоқыма өнері, бұл туралы Атасу, Қанай, Алексеевское тұрақтарынан табылған тас және сүйек тоқыма бөлшектері түрінде табылған заттарға қарап айтуға болады [1, 101-103 бб.]. Аталған дәуірдің басты инновациялық жетістігі мыс және қалайы қорытпасының өнертабысы болып, бұл металл өндірісінің дамуына, металлургиялық орталықтардың пайда болуына әкеп соқты, қару-жарақ заттары мен еңбек құралдарының құрамы толықтырылып, олардың жетілдіруге септігін тигізді.

Далалық өмірде металдың пайда болуы көші-қон лектерінің жинақталуы мен өсуіне әкелді. Осы уақытта соғыс әрекеттеріне қолданылатын екі дөңгелекті күйме арба – соғыс арбалары пайда болды. Е.Е. Кузьминаның анықтауы бойынша, күйме арба – бұл екі жылқыға

жегілген, шабағы бар екі дөңгелекті жеңіл экипаж болды. Б.з.д. II мыңжылдықта жылқыларды пайдалану фактісі археологиялық зерттеулермен, петроглифтермен, сонымен қатар Алдыңғы Азияның жазба деректерімен дәлелденген [2, 8 б.]. Қазақстан территориясында дөңгелектік бейнелемелер Кеңес, Ұлыбай, Бірлік II, Бектеңіз, Айқсайман, Графтық құламалар, Бестамақ (Солтүстік Қазақстан); Сатан, Нұртай, Ащысу, Бозінген, Аяпберген, Талды I (Орталық Қазақстан) сияқты алакөлдік мәдениеттің петрлік типтегі қорғандарында кездеседі.

Қола кезеңінде шаруашылықтың жаңа типтерінде, колөнердің жоғары деңгейінде және әскерді ұстауда, металлургиялық орталықтардың, қоғамдық құрылым жүйесінде көрініс тапқан материалдық және рухани мәдениеттердің дамуы қажетті жағдайлармен және қорғаныс жүйесімен – протоқалалар құруға алып келді.

Әдістер мен әдіснама. Протоқала – металлургия және қоғамдық құрылым саласындағы маңызды инновациялары бар, қалалық инфрақұрылымның дамыған құрылымы бар нығайтылған орталық. Бұл ескерткіштер типінің басты археологиялық ерекшеліктерін анықтау талпыныстары талай рет жүргізілген. Н.А. Шахова түрлі мамандардың (Веберден бастап) ойларын жалпылай келе келесі археологиялық критерийлерді көрсетеді: «1. Осы өңір және кезең үшін едәуір тығыздық пен құрылыстың қабаттылығы салыстырмалы түрде үйлескен, халықтың едәуір санын көрсететін ескерткіштің ауданы. 2. Монументалды түрлі функционалды ғимараттар кешені. 3. Әлеуметтік және өндірістік саралауды көрсететін құрылыс салудың күрделі құрылымы. 4. Қолөнер-сауда орталығы белгілерінің болуы. 5. Бекіністердің болуы немесе осы мақсатта жергілікті жердің табиғи бедерін пайдалану» [3, 61 б.].

Қазақстан аумағында протоқала өркениетінің болуы туралы мәселеге көшкен кезде, «өркениет» терминіне не жататынын анықтап алу керек. Өркениет болуының басты критерийлері В.Г. Чайлдтың атаған 10 белгісінен кейін (қалалық орталықтардың пайда болуы; тамақ өнімдерін өндіруден тыс жерлерде және қалаларда тұратын таптардың пайда болуы; элита иемденетін айтарлықтай артық өнімі; монументті діни, сарай және қоғамдық ғимараттардың болуы; билеуші топтардың оқшаулануы, археологиялық дереккөздерде жазылған өткір әлеуметтік стратификацияның болуы; жазбаның және математиканың алғашқы белгілерінің пайда болуы; көркемдік стильдің дамуы; қалааралық сауданың пайда болуы; мемлекетті қалыптастыру; салық немесе алым алу жүйесінің болуы) көптеген өзгерістерге ұшырады. Аталған мәселе әлі күнге дейін өте өзекті проблемалардың бірі болып табылады.

Зерттеуші Н.Н. Крадин болса кросс-мәдениеттік талдау нәтижесінде өркениетті дәл анықтайтын әмбебап критерийлердің жоқтығын айтады. Оның тұжырымдары бойынша жазу да, урбанизация да, монументальды сәулет өнері де, өзге де критерийлер мемлекеттілігі мен өркениеті бар күрделі қоғамның міндетті белгісі бола алмайды, бұл критерийлер салыстырмалы деп атайды. Алайда, зерттеуші мамандардың пікірлерін жинақтап, өркениет пен мемлекеттіліктің пайда болуы мүмкін емес жалпы сәттерді бөліп көрсетеді. Оларға мыналар жатады: экономиканың негізі ретіндегі егіншілік шаруашылығы, стратификация және технологиялық мамандану, металдарды өңдеу, жер бетіндегі дөңгелекті көліктің стратификациясы және өнертабысы [4, 195 б.]. Бұл мақалада автор қазақ даласы территориясындағы қола дәуірінің аталған критерийлер бойынша өркениеттің бар болуын қарастырады.

Осы ретте С.Н. Корневскийдің көзқарасын да атап өткен жөн, себебі ол өз зерттеулерінде энеолит пен ерте қола дәуірлерінің археологиялық деректеріне сәйкес егер монументальды храм архитектурасы және бекініс қабырғалары жоқ қоныстар туралы айтатын болсақ, онда протоқалалардың пайда болуы белгілері әдетте нақты емес, бұлыңғыр болып келеді деген ой айтады [5, 64 б.]. Алайда С.Н. Корневскийдің ойлары Қазақстанның қола дәуірінің археологиялық материалдарымен теріске де шығуы мүмкін.

Талқылауы. Солтүстік Қазақстан мен Оңтүстік Орал территориясындағы б.з.д. XXIII-IX ғғ. протоқалалық өркениет құбылысын ашу мен зерттеу, ең алдымен, кеңестік және

ресейлік археолог, тарих ғылымдарының докторы Г.Б. Здановичтың ғылыми қызметімен, сондай-ақ 1960 жылдары мен 1990 жылдары аралығында жүргізілген Солтүстік Қазақстан және Орал-Қазақстандық археологиялық экспедиция жұмыстарымен байланысты. Аталған экспедициялары зерттеу жұмысында Г.Б. Зданович құрастырған оқыз далалық жұмыс тәсілдерін қолданды. Археолог алғаш болып ескерткіштерді кешенді зерттеу мақсатында пәнаралық байланыс тәсілдерін қолданды. Қазақстанның қола дәуірінің бекітілген қоныстарын зерттеуге үлес қосқан ғалымдар тобына: С.Я. Зданович, В.В. Евдокимов, С.З. Самашев, Ермолаева, В.В. Варфоломеев, В.К. Мерц және т.б. жатады [6, 9-21 бб.].

Солтүстік Қазақстан далаларында ерте алакөл мәдениетінің бекітілген қоныстарының жүйесі табылған, олардың ішінде протоқалалық типтегі Явленка I, Новоникольское I, Бишкуль IV, Боголюбово I, Петровка I, IV, Вишневка I, Аркаим, Камысты сияқты ерекше ескерткіштер бар. Олардың ішінде ең көбірек зерттелген ескерткіштер – Новоникольское I және Петровка II қоныстарының қорған бекіністерімен шектелген болжамды ауданы 5700 және 8400 ш.м. тең. Тұрғын үй формасы тікбұрышты. Ерте алакөл мәдениетінің протоқала типтес ескерткіштері «қалалар елдері» ескерткіштерінің қатарына кіреді. Терминді Синташт және Арқайым қоныстарын ашқаннан кейін Г.Б. Зданович енгізді. Осы үлгідегі ескерткіштерде керамиканың, металл бұйымдарының бай жинақтамалары, сондай-ақ дөңгелек белгілемелері табылған [6, 7-9 бб.].

Протоқала типтегі ескерткіштер Қазақстанның батыс аймағында да танымал. Олар Тоқсанбай, айтман, Манай-сор елдімекендерінде кездеседі. Аталған қамал тұрғызылған орталықтар тармақталған инфрақұрылымға, қорғаныс құрылыстарына ие болды. Металлургиялық, былғары, керамикалық қолөнер қалдықтары анықталды. Тас тұрғын үйлер жоспарлары бойынша сопақ болды. Тұрғын үйлердің сақиналы жоспары бар Тоқсанбай қонысында «кан» типті түтіндік каналдар арқылы тұрғын үй құрылысын жылумен жылытудың астыртын жүйесі болды [7].

Орталық Қазақстан аумағында беғазы-дәндібай кезеңіндегі протоқала типтегі ескерткіштерге Шортанды-Бұлақ және Кент тұрақтарын жатқызуға болады. Бұл ескерткіштерге тұрғын үйлерді радиалды-сақиналы жоспарлау тән болып келеді, сондай-ақ қолөнердің әртүрлі түрлерінің, шаруашылық мамандану мен күрделі рухани мәдениеттің дамуын куәландыратын материалдар да ғылыми қызығушылықтар тудырады. Кент кентінің ауданы шамамен 150 шаршы метрді құрайды. Дөңгелек, сопақ және сегіз бұрышты түрінде 100-ге жуық тас ғимараттардың қирандылары тіркелді. Қоныста кем дегенде 5 мың адам тұрған. Қоныста «үлкен қоршау» түріндегі ғибадатхана құрылысы тіркелген, бұл, ең алдымен рәсімдер мен ғұрыптар орталығы қызметін атқарған болуы мүмкін, себебі бұл құрылымның көлемі шаруашылық мақсаттарға сәйкес келмейді [8, 95 б.].

Шығыс Қазақстанның ескерткіштерінің ішінде кейінгі қола дәуіріндегі ірі протоқалалық орталыққа Семияр тұрағын жатады. Тұрақтың болжамды жалпы ауданы – 672 000 шаршы метрден кем емес. Ескерткіштер орналасуы бойынша екі шоғырланған сызықтармен қапталған әрі тығыз орналасқан төртбұрышты және тікбұрышты құрылымдардан тұрады және олардың жоғағы жағы шығысқа бағытталған. Ескерткіште жүздеген тұрғын үй, шаруашылық, салт-дәстүрлік мақсаттағы ғимараттар бар, сондықтан бұл осы қоныста тұратын халықтың санының көп (2-2,5 мың адам) болғанын көрсетеді.

Қоныстардан қола заттар, керамика, сүйек және тастан жасалған заттардың жеткілікті үлкен жинақтамалары табылды. Символикалық белгілері бар тас жұмыртқалар ерекше қызығушылық тудырады. В.К. Мерцтің пікірінше, аталған заттар қандай да бір рәсім өткізуге арналуы мүмкін. Аталған белгілердің болуы ерекше назар аудартады. Бұл ескерткішті зерттеушілер әртүрлі тақырыптардағы ұқсас белгілердің, соның ішінде сүйек тоқу инелерінің, сонымен қатар тастан, сүйектен және қоладан жасалған бұйымдардың үлкен коллекциясын жинады. Археологтардың пікірінше, бұл символдар шеберлердің жеке белгілері, рулық таңбалар түрінде болуы мүмкін немесе, мүмкін, әріптік мағынаға ие болуы да жоққа шығарылмайды [9, 495, 499 бб.].

Жоғарыда сипатталған қоныстардың археологиялық материалдарын Н.А. Шахова ұсынған протокала белгілерімен салыстыра отырып, біз Қазақстан даласының қола кезеңінің бекітілген қоныстарындағы барлық критерийлердің бар екендігі туралы айта аламыз. Бұл туралы ескерткіштердің көлемі, күрделі жоспарлауы және ғимараттардың көп саны (100 нысанға дейін) растайды, осыдан барып тағы да халықтың көп саны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік аламыз. Қоныстар аумағында ғибадат, тұрғын үй, шаруашылық, қолөнер ғимараттары тіркелген, яғни, бұл ғимараттардың әртүрлі қызмет ететінін көрсетеді. Керамикадан, қоладан, әшекей, тұрмыстық заттар, қару-жарақтар түріндегі сүйектен жасалған бай коллекциялар, олардың ішінде ат әбзелдері, инелер, табынушылық маңызы бар заттар және т.б. ежелгі заттарды жасаушылардың шеберлігінің жоғары деңгейін көрсетеді. Бұл өз кезегінде бізге қолөнер салаларының дамуы туралы ақпарат береді. Бұл ретте нығайтылған орталықтармен бірге бекемделген қоныстар да болды. Олардың бір мәдениет шеңберінде синхронды болуы адамдардың әлеуметтік-стратиграфиялық принцип бойынша орналасуын куәландырады.

Дискуссия. Сонымен, осы мақаланың басты мақсатына көшеміз. Н.Н. Крадин өркениеттердің өмір сүруінің міндетті ерекшеліктеріне экономиканың негізі ретіндегі егіншілікті атайды. Қазақ даласындағы қола дәуірінің шаруашылығын, біз жоғарыда атап өткендей, кетпенді егіншілік пен бақташылық мал шаруашылығы құрайды. Н.Н. Крадин егіншілікті ерекше атай отырып, халықтың міндетті отырықшылануы туралы айтуы мүмкін. Және бұл ерекшелікті ол өзі даулы мәселе екенін мойындайды, себебі дала аймағының одан әрі дамуы көшпелі тайпалардың өміршеңдігімен байланысты, бұл дала өркениеті тарихының жалғасуын жоққа шығара алмайды.

Н.Н. Крадин бойынша келесі критерий, ол – стратификация және технологиялық мамандану. Технологиялық мамандану бойынша стратификация мен бөлудің дамуы даладағы металл өңдеудің дамуымен тікелей байланысты, бұл бірден үшінші белгіні де қамтиды. Жоғарыда айтылғандай, далалық өмірде металдың пайда болуы жаңа қару-жарақтың, тұрмыстық заттардың, әшекейлердің пайда болуына алып келді, өз кезегінде ол сала қарқынды дамыды және бұл металл өндірісінде ерте қоладан кейінгі қолаға дейінгі түрдің өзгеруімен расталады. Ежелгі тайпалар шеберлігінің жоғары деңгейінің мысалдарына Орталық Қазақстанның Ащысу мен Нұраталды қорымдарынан ерте алакөл мәдениетінің металл ыдыстарын жатқызуға болады. Оларды спектральды талдау жергілікті кен орындарынан осы заттардың жасалуын растайды [10, 104 б; 11, 86-88 бб.]. Қола дәуірінде қыш құмыра қолөнері ерекше қарқынмен дамиды, біз бұны андронов мәдени-тарихи қоғамдастығының барлық үш саласының археологиялық материалының үлкен көлемінен көре аламыз. Ине, коньки формасындағы, былғары бұйымдары, әшекейлер, сондай-ақ жылыту жүйесінің қалдықтары түріндегі табылған заттар бізге жекелеген салалардың, атап айтқанда, тоқыма, былғары қолөнері, зергерлік шеберліктің алғашқы белгілерінің пайда болуы, сондай-ақ едендер мен сәулет құрылыстарының жылыту жүйесін құрумен айналысатын шеберлердің болуы мен олардың дамуы туралы ақпарат береді. Семияр қонысынан табылған олжаларға ұқсас салт-дәстүрлік құрылыстар, діни маңызы бар заттар бай рухани мәдениет пен осы кезеңде абыздардың болуы мүмкін екендігі туралы айтады. Жоғарыда айтылғандай, протокалалардың, сондай-ақ жекелеген ауылдық қоныстардың, металлургиялық орталықтардың болуы бізге мамандандыру бойынша стратиграфиялық бөлуді болжауға мүмкіндік береді.

Зерттеуші төртінші критерий ретінде дөңгелектік көліктің және стратификацияның құрылуын атаған болатын. Соғыс дөңгелектерін құру халықтың ерекше тобының пайда болуымен тікелей байланысты екені анық, бұл дөңгелек символикасы бар жеке жерлеу орындарымен расталады. Бұған Орталық Қазақстандағы Ащысу қорымы жарқын мысал болып табылады, оның құрамына 5 қорған бар екені белгілі: бір ерте темірлік дәуірдің және төрт ерте Алакөл мәдениетінің қорғандары. Барлық төрт қорған дөңгелекті арба қолданатын әскерге қатысты болып табылады. Жерлеу сипаты жұптастырылған; ұрғанның астыңғы жағында сазды жерінде жұпты жылқылардың жерлеу орындары табылды, олардың

орналасулары ат әбзеліне ұқсас болып келеді. Сонымен қатар арба кешенінің заттары да жерлеу орындарынан табылды [12, 68 б.]. Егер біз осы кезеңде әскери аристократияның бар екендігі туралы дәл нақты айта алмасақ та, онда біз осындай археологиялық материалға сүйене отырып, олардың жеке топқа бөлінгені және халық тарапынан белгілі бір құрметтерге ие болғаны туралы айта аламыз.

Қазақ даласында әскери дөңгелектердің болуы қарастырылып отырған аумақта көліктің осы түрін жасау үшін жағдай жасалғанын растайды, бұл өз кезегінде жылқы күтумен, олардың баптауымен айналысатын жеке адамдар тобын мамандандыруды талап етті. Дөңгелек, ат әбзелдерін, қару-жарақ заттарын жасау үшін шеберлер де қажет болды, бұл тағы да металл өндірісінің дамыған деңгейін көрсетеді.

Қазақстан аумағындағы сүйекті ауыздықты сулық ескерткіштері де келесі тұрақтарда кездеседі: Ақсайман, Бірлік II қорымдары, Новоникольское, Петровка II қоныстары, Ащысу, Сатан, Бірлік қорымдары [12, 71 б.]. Қашықтықтан ұрыс қаруының арасында дөңгелек-ромбтық өзегі бар, құлақсыз, тұтас құйылған тығынға (Бектениз, к.4, Ащысу, к.3, Талдинский I, к.7) бекіту тесіктері бар найзалардың ұштықтары [13, с.226 б.], сондай-ақ екі жақты, ретушь техникасында жасалған, қысқа сабы бар және тік жебе асты пішінді кремнийлі жебе ұштары анықталды. Қазақстан аумағында ашық тығыны бар металл ілгек қармақ табылды (Ащысу, к. 1). Бұл жерде ілгекті ағашқа байлап, осы қарумен қарсыластың атына тепе-теңдігін сақтауға мүмкіндік бермеу үшін қолданылған деген болжам айтуға болады [2, 101 б.]. Петровка мәдениетінің жерлеуінде Қазақстан аумағында жебенің ұштарын қысқа саппен (Ащысу, к.1) біріктіруге арналған сүйек муфтасы бар ұшы табылды. Петровский ескерткіштерінде пышақ-қанжарлар мен шапқылар табылды. Сарыарқа даласында шапқылар Кеңес, Ақсайман, Талды I, Нұраталды-1 ескерткіштерінде кездеседі.

Қола дәуірінің қоғамдарының әлеуметтік стратиграфиясы мәселесін жалғастыра отырып, қола дәуіріндегі жерлеу ескерткіштерінің арасында Федоров социумының элиталық қорғандарының болуын да атап өту қажет. Мұндай ескерткіштерге Шығыс Қазақстандағы Бесоба обасының № 3 қорғандары және Қырыққұңғыр обасының № 25 қорғандары жатады. Олардың барлығына көп қабатты қабырғалардың күрделі құрылымы, геометриялық тұрақты нысаны, қадамдық орналасуы, маңызды өлшемдері, сондай-ақ алтын зергерлік бұйымдар мен бұйымдар түріндегі бай құрал-сайман ортақ ерекшеліктер болып келеді [14, 196-199 бб.; 15, 5-6 бб.].

Қола дәуірі ескерткіштерінің қоныстық та, мінажаттық та архитектурасы ерекше назар аудартады. Діни ескерткіштердің арасында Шығыс Қазақстан облысындағы Қараоба қорымының № 1 кесене, сондай-ақ Арал өңіріндегі Солтүстік Тағыскен 5 қорымының кесене бар. Осыған ұқсас құрылыстар саман мен шымнан жасалған дуал-қабырғалары бар, жарық жақтарына бағытталған кесенелік үлгідегі күрделі жерлеу құрылыстары болып табылады. Бұл ескерткіштің зерттелуі кірпіштен жасалған цисталар түріндегі құрылыстарымен бірге кірпіштен жасалған құрылыс-кірпіштен жасалған архитектураның қатар өмір сүруін құжаттайды [16, 67, 71 б.].

Қорытынды. Қорғаныс құрылыстары, күрделі планиграфиясы, 100 объектіге дейінгі құрылыстар саны бар қоныстардың үлкен алаңдары, армияны ұстау, қолөнер салаларын дамыту халықтың көп саны туралы ғана емес, сонымен қатар қоғамның жоғары деңгейінің болуы туралы да, бүкіл өмір процесін бақылайтын белгілі бір жоғарғы деңгейдің болуы туралы да куәландырады. Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, түрлі мәдениеттердің өкілдері қатысқан күрделі этномәдени үдерістерге бай қола дәуіріндегі Қазақстан аумағындағы өркениеттің бар екені туралы айтуға болады. Сондықтан да протокала өркениетін одан әрі зерттеу, жаңа материалдарды іздеу және бұрыннан белгілі деректерді талдау тек Қазақстанның ғана емес, бүкіл еуразиялық кеңістіктің тарих процестерін түсінуде маңызды рөл атқарады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т. 1. Алматы: Атамұра, 2010. – 543 с.
2. Кузьмина Е.Е. Кони степей Евразии в эпоху энеолита и бронзы// Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. Коллективная монография. – Екатеринбург-Самара-Донецк, 2010 – С. 5-20.
3. Корчагин П.А., Мельничук А.Ф.«Протогород»: а была ли проблема?// Вестник Пермского университета. – 2003. – Выпуск 4. – С. 55-64.
4. Крадин Н.Н. Археологические признаки цивилизации // РГАА. – 2006. – С. 184–208.
5. Кореневский С.Н. О понятиях «цивилизация, протоцивилизация» и знаках на керамике в культурах Подунавья, Кавказа и Переднего Востока в V–III тыс. до н. э.//Краткие сообщения Института археологии. - М.: Языки славянской культуры, 2013.– Выпуск 230. – С. 63-83.
6. Зданович С.Я., Иванова Н.О., Таирова А.А. 56 полевых сезонов археолога Г.Б. Здановича. Часть I (1962-1982)//Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии. Сборник научных трудов к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича. — Челябинск: Челябинский государственный университет, 2018. — С.9-32.
7. Самашев З. Палаты каменные и юрты бронзовые // Ресурс интернет: baiterek.kz
8. Варфоломеев В.В. Кент и его округа // Степная цивилизация Восточной Евразии. Древние эпохи. Т.1 -Астана: KulTegin, 2003. - С.101-107.
9. Мерц В.К. Семиярское поселение бронзового века в контексте проблемы формирования протогородской культуры в Верхнем Прииртышье//Мир Большого Алтая. – 2017. – №3 (4)– С. 495–509.
10. Кукушкин И. А. Металлические изделия раннеандроновского могильника Ащису (Центральный Казахстан) //Российская археология. 2011. № 2. С.103-109.
11. Кукушкин И.А., Ломан В.Г., Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А. Погребение с металлическим сосудом в могильнике Нураталды – I (Эпоха бронзы) // Уральский исторический вестник. – 2016. – № 4 (53). – С. 85-92.
12. Кукушкин И.А. Культурно-исторические истоки и наследие Синташтинской культуры // Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии: сборник научных трудов к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича / отв. ред. Д. Г. Зданович. — Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 2018. – С. 62-77.
13. Жауымбай С.У., Кукушкин И.А., Кукушкин А.И., Дмитриев Е.А., Шохатаев О.С. Новые сведения о ранней истории андроновских племен Центрального Казахстана (по материалам кургана 7 могильника Талдинский-1) // Археология Казахстана – 2018 – № 1-2 – С. 224-234.
14. Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А. Итоги работ на могильнике бронзового века Бесоба//Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. – С. 196-210.
15. Умиткалиев У., Айтбаев А.Б., Адельчанов К.С. Археологические работы на могильнике Кырыкунгир в 2016 году (Восточный Казахстан) //Вестник ЕНУ. – 2017. – №1 (116). – С. 277-280.
16. Бейсенов А. З., Варфоломеев В. В., Касеналин А. Е.. Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2014. – 192 с.